

HEINRICH STAHL OMAS AJAS

Piret Lotman. Heinrich Stahli elu ja looming. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 14.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014. 253 lk.

Vaimustav on lugeda uurimust, mille autor püüdleb täiuslikkuse poole. Piret Lotmani monograafia „Heinrich Stahli elu ja looming” on üks selliseid. Ta on eesti XVII sajandi mõjukaima keeletehniku ja kirikutegelase Heinrich Stahli elutöö iseloomustamiseks kasutanud kolossaalset allikmaterjali, millest lähtuvalt ta järeldusi ja üldistusi teeb, kusjuures need allikad, arhiivianalüüsid, käsikirjad, trükised jm on vähemalt seitsmekeelsed (ladina, kreeka, saksa, rootsi, vene, soome, eesti), suur osa neist paljude sajandite taguse väga vana keelekujuga, mille lahtimuukimine nõuab erilisi oskusi, aega ja kannatust. Tegemist on suurepärase asjatundjaga, pikemat aega sama teemaga seotud uurijaga, kes on teadlik seni valitsenud ühekülgsustest, tihti meelevaldsustest seisukohtadest ning annab Stahli elutööle uusi, Rootsi kirikupoliitikat ja ortodoksse luterluse ideestikust johtuvaid hinnanguid. Valminud töö on väärikas lugemisaine igale XVII sajandi eesti kultuurielule, täpsemalt kiriku- ja raamatuloo ajaloost huvituvale lugejale.

Uurimusel on neli osa. Sissejuhatuses iseloomustatakse Stahli retseptiooni, tutvustatakse töö struktuuri ja kasutatud allikaid. Teine osa on pühendatud Stahli tegevusele kirikuõpetajana Eestimaa 1623–1640 ja Ingerimaa superintendendina 1641–1657. Kolmas osa kannab pealkirja „Stahl ja Sõna” ning käsitleb luterliku dogmaatika arengut Rootsis, Stahli õpinguaastaid Tallinna

triviaalkoolis, akadeemilist stuudiumi Wittenbergi ja Rostocki ülikoolis, ta disputatsioon, katekismusi, esimest eesti keele õpetust ja jutlustekogu „Leyen Spiegel” („Ilmikute peegel”). Neljas osa pakub järeldusi ja hinnangu luterliku ortodoksia pärandile Rootsi Läänemere provintsid, Stahli kui eestikeelse kirjakuultuuri traditsiooni loojale selles.

Retseptioonile kronoloogiliselt lähenedes vaatleb autor, kuidas hinnangud Stahli loomingule ja tegevusele on seotud religioosse paradigmaga, meie rahvusliku identiteedi väljakujunemisega, kristlusevaenuliku värvinguga selles, kuidas kujunes negatiivne suhtumine Stahli tegevusse nii Teise maailmasõja eel kui ka järel nii üksikkirjutistes kui ka kirjanduslugudes. Stahli vigase eesti keele kasutuse ja saksa keele mõjudega grammatika kriitika kasvas halvustavaks üldhinnanguks kogu ta tegevusele. Lõpuks nimetab Lotman tänapäeva uurijaid (Liivi Aarma, Toomas Paul, Kristiina Ross, Külli Habicht, Martin Klöker, Raimo ja Virve Raag), keda „halvustamise traditsioon ei ole kammitse nud” ja kes on toonud midagi uut varasematesse käsitlustesse. Täpsustavalt lisan, et olulise muutuse suhtumises saksa pastorite loodud eestikeelsetesse kirjatöödesse töid Tartu Ülikoolis korraldatud kirjakeele ajaloo päevad, millest esimene oli pühendatud Heinrich Stahlile: „350 aastat eesti keele grammatikakirjandust” (1987).

Lotman hindab kõrgelt Stahli elukäiku ja tegevust analüüsinud Leino Pahtma magistratööd. Täpseid eluloofakte see uurimus tõesti pakub, neid kasutab ka monograafia autor, aga Pahtma lõpp-

hinnang „Heinrich Stahl oli tüüpiline 17. sajandi kiriklane” olevat olnud üks põhjusi, miks Lotman asus koostama siin analüüsi all olevat raamatut. Nimelt leiab Lotman, et XVII sajand oli religioosne sajand ja Stahli elutöö mõistmiseks tuleb avada selle tähendus, asetada see nii ajalisse kui ka ruumilisse konteksti. Siit siis ka kogu monograafia eesmärgiseade „vaadelda Heinrich Stahli tegevust omas ajas, ühelt poolt Rootsi kirikupoliitika ja teiselt poolt ortodoksse luterluse ideede kontekstis” (lk 18).

Järgneb põhjalik ülevaade Stahli tööst kirikuõpetajana tihedas seotuses Rootsi kirikupoliitikaga Eestimaal 1561–1627 ja Johannes Rudbeckiuse visitatsioonile (1627) järgnenud muutustega Eestimaa kirikuelus. Üksikasjaliselt kirjeldab Lotman koolide praktikat ja kooliõpetuse sisu, millele tugineb 1623. aasta septembris Järva-Madise ja Peetri koguduse pastoriks ordineeritud hingekarjase mõttemaailm. Oma haridusele sai Stahl aluse Tallinna triviaalkoolis, kus omandas hea katekismuse- ja piiblitundmise, retoorikaoskusi, teadmisi antiikkultuurist ja sai äratuse vaimulikukutsumuseks. 1617. aastal immatrikuleeriti ta Rostocki ülikooli. Saame teada, kuidas kulgesid Stahli teoloogiaõpingud tolleaegses Põhja-Euroopa vanimas ülikoolis, kus põimusid ilmalike valitsejate huvid kiriklik-religioossetega. Loengute kuulamine oli reformatsioonijärgses ülikoolis peamine õppevorm, peeti ka dispuute, valdavaks õppemeetodiks oli Piibli ja antiikautorite tsitaatide päheõppimine. Stahli filosoofiastuudiumi tunnistuseks on aastast 1619 pärinev esimene trükis, ladinakeelne disputatsioon.

Huvitav on lugeda, kuidas kulgesid Stahli õpingud Wittenbergi ülikoolis, kus ta 1622. aastal promoveerus filosoofiagramagistriks. Selgub, et hästi omandatud filosoofilised ained on hiljem suureks abiks ta teoloogiaõpingutel. Sügavam huvi teoloogia vastu avaldub Stahli

soovis jätkata õpinguid Greifswaldi ülikoolis, kuhu ta immatrikuleerus 1. mail 1623. Õppida ta seal aga ei jõudnud, sest Tallinna raelt saadud kolmeaastane stipendium lõppes, õpingud tuli katkestada, kodumaale naasta. Sama aasta septembris sai Stahlist (vastu ta enda tahtmist) maapastor Järva-Madise ja Peetri koguduses. Veebruaris 1624 sõlmitud seisusekohasest abielust Suurgildi oldermanni Eberhard Eckholti tütre Dorotheaga sündis perre 12 last.

Lotman küsib, kas maapastori ametiks oli Stahl valmis, ja selgitab asjaolusid, mis sellise esialgu arusaamatuna tunduva määramise põhjustas. Maapastori ametist Stahl ise ei unistanud ja põhjus, miks Tallinna raad teda kui hea haridusega hingekarjast Tallinna linnakirikusse ei kutsunud, on jäänudki ebaselgeks. „Maavaimuliku töö hõlmas enamat kui kiriklike talituste läbiviimine ja usutõdede õpetamine: lisaks pidi pastor oskama võita talupoja usalduse ja olema tema eestkostja võimude juures. Tema elamistingimused sarnanesid talupoja omadega ja sissetulekud sõltusid koguduseliikmeist,” kirjutab Lotman (lk 60). Järva-Madise kogudus oli olnud aastakümneid hingekarjaseta ja Peetri koguduse pastor sealt tüliga lahkunud. Peetri pastoraadist sai Stahli esimene elukoht. Majanduslikud tingimused polnud kiita, koguduseliikmeid vähe ja talupojad olid vaesed.

Stahl seisis küsimuse ees, kuidas teha usutõed arusaadavaks harimatule ja patust elu elavale lihtinimesele. Lotman selgitab, et katekismuseõpetus põhines tekstide kordamisel ja meeldejätmisel, iseäranis suulises kultuuris elava talupoja jaoks pidid usutõed alati ühetaoliselt kõlama iga vaimuliku suust, igas kihelkonnas, terminid pidid olema üheselt mõistetavad. Eri haridusega kohalikud vaimulikud vajasid käsiraamatut ja polegi üllatav, „et eesti keelt enam-vähem valdav magistrikraadiga kirikuõpetaja sellise raamatu kirjutamise ette võttis”

(lk 61). 1632. aastal ilmus trükist „Hand- und Haussbuchi” („Käsi- ja koduraamatu”) I osa „Eestima katehiseerimise jaoks läbimurdeline raamatuke on üht-aegu Stahlil esimene säilinud kirjatöö, mis tema isikut veidigi iseloomustab,” märgib Lotman (lk 63). Käsiraamat sisaldas jumalateenistuseks vajalikud tekstid ja Martin Lutheri väikese katekismuse põhiosad saksa- ja eestikeelsele paralleeltekstidega, selle koostamise kutsus esile eluline vajadus, sest just kakskeelsed tekstid võimaldasid pastoreil usuterminite sisust täpsemalt aru saada ja neid kogudusele selgitada.

1633. aastal määrati Stahl Kadrina koguduse pastoriks ja tast sai Virumaa praost. Lotmani käsitlus toob esile Stahlil kui maavaimulike õiguste eest võitleja edusammud praostiametis, nii et mõisnikud teda koguni „pastorite ebajumalaks” pilganud. 1637 valmis „Käsi- ja koduraamatu” II osa, lauluraamat, mis sisaldas ka tosinkonna ühehäälsed noote. See on esimene Eestimaal valminud noottrükis. Viiele noodijoonele paigutatud meloodiakäikude all on saksa- ja eestikeelne paralleeltekst. Sõnasilpide ja helide arv kahjuks ei ühti, nii et nende järgi laulmine ei olnud lihtne, ilmselt koondati helisid ühele silbile või tekitati keerutusi. Kirikulaul lähtus pühakirjast, selle eesmärgiks oli elavdada jumalasõna, koos lauldes tuua piiblitõed inimeste südameile lähemale.

„Käsi- ja koduraamatu” III osa iseloomustades juhib Lotman tähelepanu selle eessõnale, mis olevat ainuke Stahlilt säilinud autobiograafiliste sugemetega tekst. Veelgi kõnekam Stahlil isiku kohta olevat käsiraamatu IV osa, mis jagab eesti koguduse pastoreile üksikasjalikke juhiseid nii tavapärase kiriklike talituste läbiviimiseks kui ka toimetulekuks kõikvõimalike erandolukordadega. Stahl arutleb vaimuliku ja ilmaliku võimu vahekorra üle. Ta on kategooriliselt vastu ilmaliku võimu sekkumisele hingekarjase pädevusse kuuluvates

küsimustes, ilmalikud võimukandjad peavad kuuletuma kirikuõpetajale, kes on seatud hoolt kandma nende hingeõnnistuse eest, refereerib Lotman Stahlil tõekspidamisi (lk 75).

Maapastorina Virumaal töötades valmib Stahlil 1637. aastal „Anführung zu der Esthnischen Sprach” („Sissejuhatus eesti keelde”), eesti grammatikakirjanduse ja leksikograafia esikteos, samas puhtpraktiline raamat Eestima vaimulikele abivahendiks nende igapäevatöös. Lotman rõhutab, et sellele viitab ka raamatu kaasaskandmist hõlbustav oktaavformaad. Grammatika valminud suuliste ja kirjalike palvete peale, mis Stahlile esitatud, ka Rootsi riik toetanud tol ajal keelte ja rahvaste uuringuid. Stahlil hilisemale elukäigule tuginedes toonitab Lotman, et Stahlil puudusid siis igasugused filoloogilised ja etnograafilised huvid, „Stahl oli pühendunud pastor, ei enam” (lk 74).

Gustav II Adolphi surma järel muutus Rootsi ülemerepoliitika. Riigikantsler Axel Oxenstierna esindas ennekõike Rootsi riigi huvisid, kuid pidas tähtsaks usupuhastust, lähtudes riigi huvist ka religioossetes küsimustes. Eestima uueks piiskopiks sai Joachim Jhering ja piiskopi palvel määrati Stahl andeka, haritud ja eesti keelt oskava mehena ta abiliseks ehk toompraostiks. Kõrgeim kiriklik võim hakkas kuuluma konsistoriumile, kelle pädevuses oli kirikute, koolide ja haiglate visiteerimine, kontroll nende tegevuse üle. Toomkapiitli asutamine, ühtse kirikuseaduse sisseviimine tekitas aadli vastuseisu ja konfliktid Tallinna rae ja konsistoriumi vahel ei jäänud tulemata. Institutsioonidevahelised vastasseisud kajastusid inimeste suhetes. Lotman kirjeldab üksikasjaliselt Stahlil tegevust Eestima vaimulike haridustaseme tõstmisel, katekismuseõpetuse sisu seletamisel, hingekarjaseametist arusaamisel. „See pole meelepärane tegevus, vaid käsk ja kohustus, mida tuleb alandlikult täita” (lk 83). Juulis 1641

kinnitas Rootsi Riigikohus Stahli Ingerimaa superintendendiks, talle tulid uued keerukad ülesanded 17 eluaastaks kuni surmani.

Stahli tööaastaid Ingerimaa superintendendina (1641–1657) käsitleb Lotman erilise süvenemisega ja loob suurepärase mosaiikpildi selle ohtliku piiriala rahvuslikust ja usulisest koosseisust, kirikuorganisatsiooni rajamisest, koolide kavandamisest, keerulistest tingimustest, vastasseisudest, mis tekkisid Ingerimaa korporatsioonidega sealse õigeusklike võitmisel luterlusele (lk 88–144). Selgituse saavad kirikujuhi enda vaated, ta isikuomadused, põhimõttekindlus, mis võis viia konfliktideni kohaliku elanikkonna, aadli ja võimudega. Analüüs kasvab välja Stahli isikliku elu seikadest, millest on toodud rohkesti värvikaid näiteid.

„Stolbovo rahulepinguga 1617. aastal Rootsi võimu alla läinud Ingerimaa on soome-ugri asustusala, mis 10. sajandil alanud Vene kolonisatsiooni käigus oli omaks võtnud vene õigeusu. Moskva vürstiriigi läände laienemisega asus neile aladele ka venelasi, krimmitatarlasi ja teisi vene keelt kõnelevaid rahvaid, mille tulemusena domineeris Rootsi võimuperioodi algul selles piirkonnas juba slaavi element,” iseloomustab ajaloolist olukorda Lotman (lk 88). Luteriusulised maaelanikud olid ülekaalus Nöteborgi läänis, Jaama ja Narva ümbruses, need olid Savost ja Äyräpäält sisserännanud soomlased, maal olid saksa ja rootsi elanikega kogudused. Narva linna mõjukaimad elanikud olid saksa kaupmehed ja käsitöölised, madalaima sotsiaalse kihi moodustasid lihttöölised ja teenijatest luteriusulised eestlased ning vene õigeusku vadjalastest ja ingerlastest põlisasukad. Venelasi elas arvukamalt Narva jõe vastaskaldal Ivangorodis, kus domineerisid vene kaupmehed.

Rahvuslikult kirev Ingerimaa jagunes konfessionaalselt vene õigeusklikeks ja luterlasteks. Superintendendi

esmaseks ülesandeks oli piiskopkonna kirikuorganisatsiooni loomine ja aja jooksul provintsi õigeusklike võitmine luterlusele. Loodeti, et Stahli edukas jumalasõna levitamine Eestimaal, eesti-keelse kirjasõna üllitamine toimib hästi tänu Ingerimaa õigeusklikest põliselanike emakeele sarnasusele eesti keelega. „Elanike keelelist identiteeti tähtsustav luterlik käsitlus alahindas vene õigeusklike usulise identiteedi tugevust, mis üksnes ei ühendanud erineva etnilise ja sotsiaalse päritoluga inimesi – linna- ja maaelanikke, talupoegi ja aadlikke, vadjalasi, venelasi ja isureid –, vaid ületas ka riigipiiri,” kirjutab Lotman (lk 91).

Edasise käsitluse käigus selgitab Lotman arhiividokumentidele ja asjaomasele kirjandusele tuginedes, kuidas Stahl üritas oma põhimõtetest lähtuvalt lahendada superintendendina äärmiselt keerukaid ülesandeid: võõrutada eestlased paganlusest, ebausust ja harimatusest, luua üksteisemõistmist eri koguduste vahel. Tekkisid vastasseisud luteri kirikute kasutamisel saksa, rootsi, soome ja eesti koguduste vahel, konfliktseks kujunes Narva rae patronaadiõigus kiriku üle. Lotman toob esile, et Stahli püüdlusel allutada kogu Ingerimaa kirikuorganisatsioon konsistoriumile puudus mehhanism oma võimu rakendamiseks, sest saksa koguduseliikmete majanduslik ja sotsiaalne positsioon võimaldas neil kirikupea ambitsioone lihtsalt eirata, Rootsi kirikuseaduste kehtestamise katsed muutusid superintendendi ja Narva magistraadi vahelisteks väiklasteks tülideks, järgnes kaebekirjade laviin ta isikuomaduste ja tegevuse kohta (lk 99). Suureks õnnestumiseks Stahli tegevuses saab pidada vaid Narva toomkiriku valmimise 1649.

Ingerimaa venelaste harimine, võõrutamine nende ebausukommetest ja kõlvatust elust pidi toimuma Rootsi valituse instruksioonide kohaselt aegamisi, kuid järjekindlalt. Lotman selgitab, et Stahli ametiaja algus langes aega, mil

vene õigeusu vaimulikud väljendasid trükisõnas selgelt oma vaenulikku suhtumist luterlusse. Valdavalt kirjaoskamatute põliselanike usulist käitumist mõjutasid enim rituaalid, suhtumine sakramendi talitusse, preesterlikku pühitsusse, ristimisse, viimsesse võidmisse. „Rootsi võimud olid nende rituaalide maagia, nende sõnul ebajumalakummardamise vastu jõuetud. Esialgne lootus, et need koos Ingerimaale jäänud õigeusu vaimulikega välja surevad, ei täitunud. Vastupidi, kogu Rootsi suurvõimu jooksul käisid Venemaal ordineeritud papid karmist keelust ja karistustest hoolimata salaja üle piiri sakramenditalitusi toimetamas. [...] Luteri pastorite püüd kaotada õigeusklike ristimis- ja matuserituaalid üksnes tihendas nende sidemeid Venemaaga ning tõi kaasa talupoegade põgenemise” (lk 120).

Stahli enda hoiak õigeusklike suhtes polnud ründav, vaid ta pidas neid inimesteks, kes eksivad teadmatusest. Lotman iseloomustab: „Tema lähenemine oli misjonäri oma, eesmärgiks polnud raevukas vastandamine, vaid selgitustöö” (lk 122). Ja Stahli jaoks on inimtarikus seotud teadmistega, mida saadakse raamatuist, kirjasõnast. Kui inimestel pole usku, armastust ega jumalasõna, seda väsimatumalt ja rõõmuga peavad vaimulikud Kristuse teenritena kandma oma koormat, õpetama ja harima sõnakuulmatut ja allumatut rahvast. Olukorra parandamiseks koostas Stahl Ingerimaa, Narva ja Alutaguse vaimulikkonnale mõeldud rootsikeelse katekismuse, mis trükiti Tallinnas 1644. Ta laskis selle tõlkida ka vene keelde, kuid trükis see ei ilmunud. Stahl ei osanud vene keelt, lahkkelid õigeusklikega tekkisid rituaalide pinnalt, ta ei tajunud vene ortodoksi kirikuruumi pühadust, käitumisnõudeid selles ja järgnesid temavastased süüdistused, kaebekirjad. Vastasseisu toetas Venemaa sise- ja välispoliitika, Moskva ja Novgorodi metropoliit.

Stahli parimate saavutustena Ingerimaal toob Lotman esile konsistoriumi ja visitatsioonisüsteemi ning koolide rajamise, konverteerimisprogrammi näilise edu ta tegevuse algusajal. „Murranguaeg jääb ilmselt kümnendi keskele, kuninganna Kristiina võimuletuleku aega, mis kustutas ta lootused valitsuse tõhusamale toetusele” (lk 140). 1645. aastal ametisse määratud kindralkuberner Carl Mörner Stahli konverteerimisprogrammi ei toetanud. Stahli pingutused õigeusklike võitmisel luterlusele ei kandnud vilja. Stahl jäi küll ustavaks ortodoksse luterluse ideaalidele ja oma ametikohustustele, aga tunnistas suuri kaotusi Ingerimaal. Lotman refereerib Stahli kirja Oxenstiernale: „...et [Stahl] on tulnud siia vastu tahtmist ning ei ole midagi saavutanud, ei lugupidamist ega edu või kasu: „nihil adjumenti, nihil ornamenti, nihil emolumenti”” (lk 143). 5. juunil 1657 lõppes Heinrich Stahli elutee.

Monograafia kolmas osa algab Stahli raamatuisse kätketud ristiusu põhitõdede iseloomustamisega. Saame teada, mida tähendas luterlik dogmaatika XVII sajandil Rootsis, Tallinnas ja Saksamaa ülikoolides, kus Stahl oma teoloogihariduse, vaimulikutöö põhitõed omandas. Selgub, et luterluse alustõed muutusid ja vormusid akadeemiliste diskussioonide käigus, mille keskmes oli kristlik eetika, kümne käsu põhimõtted. Teravaid vaidlusi peeti luterliku õpetuse vahendamise viisi – pedagoogika üle. Lotman juhib tähelepanu sellele, et Stahli tegevuse ja tekstide käsitlemisel tuleb silmas pidada Rootsi kuningriigis aktsepteeritud teoloogilisi seisukohti ning hariduspoliitikat. Mõlemale mõjurile tugines tema tegevus vaimulikuna ja loodud kirjatööd: katekismused, käsiraamatud, grammatika, jutlustekogu „Leyen Spiegel” (1641, 1649). Stahl uskus kirjasõna mõjujõusse, lootis kirjasõna kaudu jagada oma teadmiste valgust pimeduses elavaile paganaile.

Lotman ei sukeldu Stahli tekstide keelelisse analüüsi, vaid toob esile nende sisu, just selle, mis senistes käsitlustes on olnud puudu. Suurepäraselt selgitab ta jutlustekogu „Leyen Spiegel” sisu ja oletatavaid allikaid, eeskujusid, otsides neid Rostocki ülikooli homileetikast. Lotman lükkab veenvalt ümber ka plagiaadisüüdistuse, nagu kasutanuks Stahl oma teoses Georg Mülleri 1600–1606 Tallinna Pühavaimu kirikus peetud jutlusi. Ta tõdeb: „...kummagi tekstikorpuse autorid kuuluvad jutlustajate erinevasse põlvkonda ja lähtuvad teistsugustest kaanonitest” (lk 185).

Lotmani põhjalik monograafia loob uue arusaamise Stahli elust ja loomingu-
gust, XVII sajandi eestikeelse kiriku-

kirjanduse rajajast, kes vaimulikuna lähtus Põhja-Saksamaa ülikoolides omandatud ortodoksse luterluse ideedest ja rakendas neid Rootsi kuningriigi kirikupoliitika piirides Eesti- ja Ingerimaal. Tema teoste mõju oli suur omas sajandis ja ulatub eestlaste eetilistesse normidesse tänapäevalgi. Raamatut käest pannes jään mõtlema armastuse ja truuduse üle, mis olid Heinrich Stahli elutöös lahutamatud, nagu need kiidu- ja tänuväärselt avalduvad ka Piret Lotmani tegevuses eesti XVII sajandi kiriku- ja kirjakultuuri uurimisel.

VALVE-LIIVI KINGISEPP